

УДК [811.161.2+811.162.1]’367.625’373.74

Л. І. ЯКОВЕНКО

ДІЄСЛОВО У СКЛАДІ УКРАЇНСЬКИХ І ПОЛЬСЬКИХ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ НА ПОЗНАЧЕННЯ ЗНИКНЕННЯ

Дієслівний компонент в українських та польських ФО на позначення зникнення є стрижневим елементом їхньої семантики. Він представлений дієсловами *зникнути*, *пропасти*, а також дієсловами, що позначають: рух по землі, у воді, у повітрі; стрімке падіння; сприйняття органами чуття людини; руйнування шляхом поділу на частини, втрату однорідності; перетворення у щось малозначиме; дію, яка настає після зникнення.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, фразеологічне значення, дієслово, значення зникнення, українська мова, польська мова.

Зникнення є одним з ключових понять, пов'язаних з проблемою буття людини, її само-свідомості. Його лексична і фразеологічна реалізація позначає конкретні ситуації *зникнення* людини, предмета, явища, думки, певного ментального образу тощо. Здебільшого зацікавлення фразеологів зосереджуються на такому вияві *зникнення*, як смерть людини. Так, В. Д. Ужченко розглянув структурно-семантичні моделі фразеологічних одиниць на позначення смерті на матеріалі східноукраїнської фразеології [7, с. 80—104]; С. М. Толстая зосередила увагу на семантичних моделях фразеологічних одиниць на позначення смерті у слов'янських мовах [6]; В. Хлебда дослідив фразеологію некрологу в російській пресі [10]; К. Герей-Шиманська опрацювала визначення смерті в Біблії та їх переклади в сучасних польських виданнях [11]. Також здійснено порівняльний аналіз структурно-семантичних моделей фразеологічних одиниць на позначення смерті в українській та польській мовах [9].

На наш погляд, порівняння фразеологічної репрезентації *зникнення* у споріднених мовах дає можливість поглибити уяву про особливості національної своєрідності фразеологічних систем цих мов та визначити специфіку вираження абстрактного значення у фразеології. Отже, метою статті є дослідження і зіставлення семантики дієслівного компонента фразеологічних одиниць (далі — ФО) української та польської мов зі значенням *зникнення* людини, предмета, думки і т. п. Аналіз його змісту дозволяє осмислити внутрішню форму, яка є результатом взаємодії семантики вільного словосполучення зі значенням переосмисленого на його основі фразеологізму і зумовлена семантичною структурою виразу в цілому [1, с. 45]. На думку С. Б. Берлізон, при вмотивованості фразеологізму і при його демотивації в нашій пам'яті фактично зберігаються два семантичні плани: пряме й переосмислене значення компонентів, усього словосполучення в цілому, невідповідність між якими створює експресивність [2, с. 29]. Сумісне бачення двох явищ, тобто одночасне усвідомлення прямих і переносних значень структурних компонентів ФО, що породжує двоплановість їхнього значення, відзначає також Ю. А. Гвоздарьов [3, с. 5].

Як відомо, фразеологічного позначення набувають ті явища, що є для носіїв мови найбільш важливими як у плані життєвої необхідності, так і в плані потреби вираження ставлення до них. Аналіз фразеологічного фонду української та польської мов підтверджує наявність в них значних за обсягом груп із загальною семантикою *зникнення*. Напр.: *як у воду впасти*, *згладитися з світу*, *і був такий / zniknąc z powierzchni ziemi*, *і tyle go widzieli*, *zniknąc jak kamfora* тощо. Серед відібраних ФО виділяємо значну кількість таких, що вирізняються подібністю компонентного складу і семантики.

У першу чергу слід розглянути ФО з дієсловами *зникнути*, *пропасти* / *zniknąc*, *zaginąc*, *przepraść*, що є стрижневими компонентами їх семантики. В обох мовах виявлено наступні фразеологізми, в яких дієслово вжите у прямому значенні: *і чутка пропала* «хто-небудь зовсім, безслідно зник, загубився», *і слід пропав* «хто-, що-небудь безслідно зник(ло)» / *ślad po czymś zaginął*; *stuch o czymś zaginął* «nie wiadomo, co się z czymś stało, gdzie to się znajduje, brak o czymś wszelkich wiadomości», *wieść o kimś zaginęła*, *stuch o kimś zaginął*, *ślad po kimś zaginął* «nie wiadomo, co się z kimś stało, gdzie ktoś przebywa; brak wszelkich wiadomości o kimś».

Як бачимо, аналізовані дієслова виступають тут у прямому значенні, а статусу фразеологічної одиниці наведені словосполучення набувають завдяки метонімічним перенесенням (*і чутка пропала*, *і слід пропав*; *ślad po czymś zaginął*, *stuch o czymś zaginął*). Подібними до них є стійкі словосполучення, що частково втратили свою експресивність унаслідок вживання їх в офіційному стилі: *пропав безвісти (без чутки)* «хтось безслідно зник або загубився» / *przepraść*, *zaginąć*, *zniknąć itp. bez wieści*, *bez śladu* «nie wiadomo, co się z kimś stało, gdzie ktoś przebywa; brak wszelkich wiadomości o kimś».

Спостерігаємо також метафоризацію другого компонента ФО: *зникнути (щезнути) з гори-зонту* «перестати з'являтися десь» / *niknąć, przeminać, zniknąć z powierzchni ziemi* «zostać zburzonym, zniszczonym doszczętnie, przestać istnieć».

В обох мовах наявна значна кількість компаративних одиниць з експресивним забарвленням: *пропав як дим (як собака на ярмарку, як камінь у воду)* «хтось безслідно зник або загубився», *пропав як у воду (як під землею) впав* «хтось безслідно зник або загубився» / *przeraść, zginąć, zniknąć itp. jak kamień w wodę* «ktoś zaginął, coś zaginęło bez śladu», *zniknąć jak sen* «niknąć, przeminać bardzo szybko, bezpowrotnie, nie pozostawiając żadnych śladów», *minąć, zniknąć itp. jak senne marzenie* «o czymś pożądanym, przyjemnym: minąć, zniknąć szybko i bezpowrotnie», *zniknąć jak kamfora* «odejść niepostrzeżenie, zapodziać się; przeraść bez śladu». Тільки в польській мові функціонує ФО, яка поєднує значення «появитися» і «зникнути», в ній поряд з іншими варіативно присутні дієслова *zjawić się* та *zniknąć: zjawić się, błysnąć, zgasnąć, zniknąć itp. jak meteor* «pojawić się nagle i szybko zniknąć».

Здебільшого *зникнення* є наслідком руху. Тому в багатьох випадках дієслівний компонент позначає активну дію, переважно рух. Перш за все слід виділити групу ФО з дієсловами *піти, приходити / іść, przujść*. Українські одиниці найчастіше відносяться до *зникнення* у фізичному просторі: *піти у воду* «зникнути, щезнути безслідно», *піти порохом за вітром* «пропасти, зникнути», *відійти у небуття* «померти», «перестати існувати, зникнути», *сходити нанівець* «зменшуватися у розмірах, вазі і т. ін. до повного щезання; зникати», *відійти в минуле* «безповоротно пройти, минути, зникнути». Порівняймо співзвучні польські *odejść w przeszłość, odejść w niebyt* «ulec zapomnieniu, stać się nieaktualnym», значення яких більше зосереджене на процесах пам'яті.

Слід також виділити групу ФО, дієслівний компонент яких позначає рух, пов'язаний з водою. *Зникнення* уявляється як рух води чи рух по воді. Подібну внутрішню форму в обох мовах мають ФО на позначення *зникнення* грошей, матеріальних цінностей: *текти крізь пальці* «втрачатися, витратитися швидко або марно, без будь-якої користі» / *pieniądze rłyną jak woda* «pieniądze są szybko wydawane, nie można nic zaoszczędzić». Рух, пов'язаний з водою, більш широко репрезентує *зникнення* в українській мові: *був та поплив* «зник, не стало когось, чогось», *спливати з рук* «безслідно зникати, пропадати і т. ін. для кого-небудь», *потекти світами* «зникнути, заїхати, залетіти дуже далеко, невідомо куди», *потопати в безодні* «безслідно губитися; назавжди зникати у чому-небудь», *як у воду шубовснути (пірнути)* «зникнути безслідно; пропасти».

Наступну групу складають ФО з дієслівним компонентом, що позначає падіння. У більшості випадків *зникнення* асоціюється зі стрімким падінням у воду чи під землю: *як у воду впасти* «зникнути безслідно; пропасти», *як з мосту впасти* «зникнути безслідно», *як крізь землю провалитися* «раптово, безслідно зникнути» / *jakby w wodę wpadł* «ktoś zaginął, coś zaginęło bez śladu», *zapaść się pod ziemię* «przeraść bez wieści, zapodziać się bez śladu; zaginać, zniknąć». Крім того, в українській фразеології місцем падіння може бути *пращ* і *безодня*: *падати в праш* «знищуватися», *падати в безодню* «безслідно минати, щезати».

Лише в українській мові функціонують фразеологізми з дієсловом *канути*: *канути в Лету* «зникнути безслідно», *канути у вічність (у небуття, у безвість)* «зникнути назавжди, безповоротно», *як у воду канути* «зникнути безслідно; пропасти». Дієслово *кануть* «погружитися», «упасти у що-небудь», перен. «пропасти без сліду» є давнім слов'янським словом, що розвинулося з *каннути* «пролити краплю, впасти краплею» [8, с. 167].

Значно рідше зустрічаються ФО з дієслівним компонентом на позначення руху в повітрі, за вітром. Так, фіксуємо українську *полетіти за вітром* «безслідно зникнути, пропасти, щезнути» та польську *ulotnić się jak kamfora* «odejść niepostrzeżenie, zapodziać się; przeraść bez śladu». Показово, що українське дієслово *вивітритися*, як і польське *ulotnić się*, має переносне значення «зникати», однак це не закріпилося на рівні фразеології.

Зникнення представлене також за допомогою переосмислення дієслів, що позначають руйнування шляхом поділу на частини, втрати однорідності. Найбільш широкий набір дієслів у цьому випадку характеризує українську мову: *розпастися, розлетітися, розвіятися, розсипатися*. Напр.: *розлетітися (розвіятися) в пил* «безслідно зникнути», *розсипатися на порох* «зникнути без сліду, перестати існувати, загинути», *розвіятися по світу* «зникнути, загубитися», *розпастися прахом* «зникнути без сліду, перестати існувати, загинути». У польських фразеологізмах зустрічаємо тільки два дієслова з подібними значеннями: *rozpaść się* і *rozsywać się: coś rozpadło się w pył, w proch* «coś wielkiego, doniosłego, znaczącego nagle przestało istnieć, zniknęło bez śladu», *coś rozpadło się, rozsywało się jak domek z kart* «coś uległo zniszczeniu, dezorganizacji w sposób nagły i nieodwracalny».

Досліджуване значення співвідноситься також з фіксацією органами чуття. Наприклад, зореве сприйняття об'єкту *зникнення* спостерігаємо в таких одиницях: *тільки й бачили* «хто-небудь зник безслідно, назавжди або швидко виїхав звідкись» / *i tyle go (ja, ich) widział, widziano* «zwroty używane w odniesieniu do kogoś, kto uciekł, odszedł, odjechał itp. i nie po-

втілі». В українській мові *зникнення* пов'язується також з перцептивним досвідом людини: *слід захопону* (*застиг, прохолов, прочах і т. ін.*) «хто-небудь втік, безслідно зник», *тільки мокре місце лишилося* «що-небудь зникло, перестало існувати». Тільки в українській фразеології функціонують дієслова, що репрезентують *зникнення* за допомогою дієслів звучання, тобто таких, що передбачають слухове сприйняття: *слід загув* «хто-небудь втік, безслідно зник», *був та загув* «зник, не стало когось, чогось», *тільки ляснуло* «зникло, безслідно пропало щось; перестало існувати».

Ще одним способом фразеологічної репрезентації *зникнення* є вживання дієслів на позначення активної дії, що здійснюється з метою знищення певного об'єкта. Наприклад, в українській фразеології вона передається дієсловом *злизати*: *біс злизав* «нема когось, хто-небудь безслідно пропав, зник», *як лизень злизав* «хтось швидко, непомітно, безслідно і т. ін. зник; щось безслідно зникло, перестало існувати і т. ін.», *і чорт злиже* «хто-небудь пропаде або помре», *як язиком злизало* «хтось або щось швидко, непомітно чи безслідно зник (зникло)» *як корова язиком злизала* «хто- або що-небудь безслідно зник (зникло), пропав (пропало) і т. ін.». Наявність таких фразеологізмів в українській мові можна пояснити розвитком значення укр. *злизати*: другим, переносним значенням цього дієслова словник фіксує: «перен. поглинати, знищувати кого-, що-небудь (про стихійні явища)» [4]. У польській мові подібного процесу не спостерігаємо. Однак тут наявний фразеологізм, що має подібну образну основу: *diabeł ogonet nakrył* «o czymś, czego nie można znaleźć, choć na pewno jest w pobliżu» (пор.: *біс злизав* «нема когось, хто-небудь безслідно пропав, зник»).

У польській мові є кілька фразеологізмів досліджуваної групи, які не мають українських відповідників. До таких належить компаративний фразеологізм з компонентом *rochtonąć* «поглинути»: *jakby go (ja, ich itp.) ziemia rochtonęła* «ktoś zniknął bez śladu»; ФО з дієслівним компонентом *trafić*, що у контексті відповідає українському «схопити»: *coś szlag trafił* а) «coś się zepsuło, zniszczyło, przestało działać»; б) «coś się skończyło, przestało istnieć»; в) «coś zginęło» [12]. Остання ФО містить архаїзм німецького походження *szlag* «апоплексичний удар», який у польській мові вживається виключно у фразеологізмах. Про високий ступінь зрощення компонентів аналізованого виразу свідчить його вживання тільки стосовно неживих предметів: *Po tej kłótni szlag trafił wieloletnią przyjaźń; Szlag trafił moje notatki z wykładu* [12] (пор. українське діалектне *шляк би трафив кого* «уживається як лайка, що виражає недобре побажання комусь при обуренні, досаді»). До названих ФО долучається *diabli wzięli* «coś zginęło, przepadło, ktoś zginął lub umarł». Семантика аналогічної української одиниці *дідько взяв* (*забрав, вхопив і т. ін.*) «хто-небудь раптово помер, загинув» лише частково співпадає з польською, позначаючи смерть людини.

Зникнення уявляється також як зміна якості, обернення / *obrócenie się* у щось малозначиме: *обернутися нанівець* «втратити значення, силу, виявитися марним, перестати існувати» / *obrócić się wpiwec* «zostać doprowadzonym do upadku lub zaniku». Крім того, в українській фразеології *зникнення* представлене дієсловом *згладитися* «перен. робитися менш помітним, менш відчутним; пом'якшуватися, ослаблятися»: *згладитися з світу* «зникнути, пропасти».

У меншій мірі у порівнюваних фразеологічних системах представлений наслідок *зникнення*, тобто та дія, що відбувається після нього. Зокрема, це пошук об'єкта, що зник: *шукай вітру в полі* «безслідно зникнути, так, що марно й шукати» / *szukaj wiatru w polu* «o kimś, o czymś niedającym się odnaleźć; kogoś, czegoś nie da się odnaleźć». В українських фразеологізмах зустрічаємо також дієслово *поминати*, яке представляє християнську традицію поминання покійного у церковних службах: *поминай як звали* «хто-небудь швидко або безслідно зник».

У поодиноких випадках *зникнення* представлено за допомогою дієслова *бути* / *був*. В українських фразеологізмах функціонує форма минулого часу: *і був такий* «безслідно, швидко хтось зник, пропав». Польське *був* закріплене у формі теперішнього часу третьої особи однини й відображає специфіку граматичної будови польської мови: *jest już po kimś, po czymś* «ktoś umarł, zginął, przepadł, coś przepadło, przeminęło».

Характерною рисою представлення *зникнення* в українській фразеології є вживання слова *нема* у ролі присудка: *нема й чутки* «хто-небудь зник, пропав безслідно; нічого невідомо про кого-небудь», *і духу нема* «хто-небудь зник (що-небудь зникло) або зовсім був відсутній (було відсутнє)». Показово, що сполучення *ніе та* відсутнє у аналізованій польській групі, хоча дієслово *тіе* широко використовується у польській мові.

Здійснений аналіз дозволяє зробити такі висновки. Дієслівний компонент у досліджуваних ФО є стрижневим елементом їхньої семантики, оскільки *зникнення* є результатом активної дії. До складу аналізованих ФО входять такі дієслова: 1) *зникнути, пропасти / zniknąć, przeraść* у поєднанні з переосмисленням другого компонента фраземи чи у складі компаративної одиниці; 2) дієслова на позначення руху (по землі, у воді, у повітрі); 3) дієслова на позначення стрімкого падіння; 4) дієслова на позначення дії, яка передбачає сприйняття органами чуття людини; 5) дієслова на позначення руйнування шляхом поділу на частини, втрати одиниці; 6) дієслова зі значенням зміни якості, перетворення у щось малозначиме; 7) дієслова

на позначення дії, яка настає після зникнення. У поодиноких випадках вжито дієслово *бути*. Названі способи реалізації фразеологічної семантики *зникнення* є спільними для обох мов.

Українську фразеологію від польської відрізняє широкий діапазон дієслів руху, пов'язаного з водою, (*попливти, спливти, потекти, потопати, шубовснути, пірнути, канути — рtupać*); кількісна перевага дієслів, що позначають руйнування шляхом поділу на частини, втрати однорідності (*розпастися, розлетітися, розвіятися, розсипатися — rozpaść się, rozsyrać się*); співвіднесення зникнення з перцептивним досвідом людини шляхом вживання дієслів *застигнути, захолонуть, прочухнути, загустити, ляснути*.

Специфіку польських ФО досліджуваної групи становить наявність каузативних дієслів *rochłonać* «поглинути» і *trafić, яке у контексті відповідає українському* «схопити». Тільки в польській мові функціонує ФО, яка поєднує значення «появитися» і «зникнути», причому вживання в ній варіативних дієслів *zjawić się, błysnąć, zgasnąć, zniknąć* не впливає на її загальну семантику.

Здебільшого процес переосмислення дієслівного компонента в аналізованих фразеологізмах відбувається під впливом переносного значення дієслів, яке утворилося ще до входження їх до складу ФО. Однак слід підкреслити, що в усіх випадках цілісне фразеологічне значення сформувалося шляхом поєднання дієслівного та іменного компонентів і образного переосмислення їхніх значень.

Перспективу дослідження вбачаємо у розширенні кола порівнюваних мов з метою виявлення спільнослов'янських та специфічних рис фразеологічної репрезентації аналізованого значення.

1. Авксентьев Л. Г. Семантична структура фразеологічних одиниць сучасної української мови та особливості її формування / Леонід Григорович Авксентьев // Мовознавство. — 1987. — № 1. — С. 43—47.
2. Берлизон С. Б. Специфика семантики фразеологических единиц и роль структурных компонентов в её определении / Сильвия Борисовна Берлизон // Семантическая структура слова и фразеологизма. — Рязань: изд-во РГПИ, 1980. — С. 14—31.
3. Гвоздарёв Ю. А. Основы русского фразеологического образования / Юрий Анатольевич Гвоздарёв. — Ростов: изд-во Ростовского университета, 1977. — 184 с.
4. *Словник.net*. Великий тлумачний словник української мови онлайн. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.lingvo.ua/uk/Interpret/uk/>
5. *Словник фразеологізмів української мови* / Укл. В. М. Білоноженко та ін. НАН України, Інститут української мови, Український мовно-інформаційний фонд. — К.: CD-вид-во «ІнфоДиск», 2003. — (Словники України) — Електронний варіант.
6. Толстая С. М. Славянские народные представления о смерти в зеркале фразеологии / Светлана Михайловна Толстая // Фразеология в контексте культуры. — М.: Школа «Языки русской культуры», 1999. — С. 229—233.
7. Ужченко В. Д. Східноукраїнська фразеологія: Монографія / Віктор Дмитрович Ужченко. — Луганськ: Альма-матер, 2003. — 362 с.
8. Цыганенко Г. П. Этимологический словарь русского языка / Галина Павловна Цыганенко. — К.: Радянська школа, 1989. — 511 с.
9. Яковенко Л. І. Фразеологічні одиниці на позначення смерті в українській та польській мовах / Л. І. Яковенко // Слов'янський збірник: зб. наукових праць. — Одеса: ОРІДУ НАДУ, 2008. — Вип. XIII. — С. 192—201.
10. Chlebda W. Z badań nad frazeologią gatunków mowy (rosyjski nekrolog prasowy) / Wojciech Chlebda // Zeszyty Naukowe WSP w Opolu. Filologia Rosyjska. — XXXI. — Opole, 1993. — S. 49—62.
11. Herej-Szymańska K. Biblijny obraz językowy stosunku człowieka do śmierci / K. Herej-Szymańska // Język Polski. — 2004. — nr 3. — S. 164—173.
12. *Uniwersalny słownik języka polskiego* / Pod red. S. Dubisza. — Warszawa: PWN, 2003. — Wersja elektroniczna.

L. I. Yakovenko

VERBS WITHIN UKRAINIAN AND POLISH PHRASEOLOGICAL UNITS DENOTING A DISAPPEARANCE

A verb component in Ukrainian and Polish phraseological units with notion of disappearance is a main element of its semantics. It is represented by verbs *disappear, miss*, and also by verbs, noting: a movement on the ground, in the air, in the water; fast fall; perception by human senses; destruction by splitting into parts, a loss of homogeneity; transformation into something unimportant; an action, which is taking place after a disappearance.

Key words: phraseological unit, phraseological meaning, verb, the Ukrainian language, the Polish language, notion of disappearance.

Л. И. Яковенко

ГЛАГОЛ В СОСТАВЕ УКРАИНСКИХ И ПОЛЬСКИХ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ СО ЗНАЧЕНИЕМ ИСЧЕЗНОВЕНИЯ

Глагольный компонент в украинских и польских фразеологических единицах со значением исчезновения является стержневым элементом их семантики. Он представлен глаголами *исчезнуть, пропасть*, а также глаголами, обозначающими движение по земле, в воде, в воздухе, стремительное падение, восприятие органами чувств, разрушение путём деления на части, превращение во что-то несущественное, действие, следующее за исчезновением.

Ключевые слова: фразеологическая единица, фразеологическое значение, глагол, значение исчезновения, украинский язык, польский язык.

Стаття надійшла до редакції 18.01.2013 р.